

Інституційно-правові засади трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах України (1991–2024 рр.)

Лада Олександр Валерійович¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.05.2024	<i>Теорія держави і права</i>	342.25(477):340.12

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10993197>

Анотація. Процес децентралізації в Україні, що розпочався із здобуттям незалежності у 1991 році та набув активного розвитку починаючи з 2014 року, становить собою ключову реформу, спрямовану на надання самостійності територіальним громадам та визначення можливості ефективніше використовувати ресурсний потенціал для реалізації власних проектів та ініціатив. Дослідження зосереджене на еволюції інституційно-правових засад трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах України в період 1991-2024 років.

З'ясовано, що інституційно-правові механізми трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах в період 1991-2024 років зазнали еволюції, яка насамперед проявилася у вдосконаленні системи міжбюджетних відносин, підвищенні рівня фінансової самостійності громад та адаптації нормативно-правових інструментів до сучасних викликів регіонального розвитку. Узагальнено основні напрями впливу інституційно-правових реформ на соціально-економічний розвиток територіальних громад, зміцнення їхньої фінансової автономії та розширення можливостей органів місцевого самоврядування в частині формування й реалізації стратегій місцевого розвитку.

В процесі дослідження доведено, що ефективність трансформації соціально-економічних процесів безпосередньо залежить від рівня інституційної спроможності територіальних громад, стабільності нормативно-правового забезпечення та узгодженості державної і місцевої політики. Визначено особливості еволюції соціально-економічних регіональних систем в умовах децентралізації, а також визначено специфіку функціонування органів місцевого самоврядування в контексті трансформаційних процесів. Встановлено, що ключовими проблемами розвитку територіальних громад залишаються фрагментарність стратегічного планування, недостатня ефективність механізмів реалізації державної регіональної політики, низький рівень управлінської спроможності окремих громад та недостатня інтеграція інституційних і правових інструментів розвитку, а також повномасштабне вторгнення 2022 року, що негативно вплинуло на економіку окремих ОТГ та держави в цілому. У висновках обґрунтовано необхідність удосконалення інституційно-правових засад управління соціально-економічними процесами у територіальних громадах України з урахуванням сучасних викликів та потреб сталого розвитку.

Ключові слова: регіональна політика, економіка, бюджет, трансформаційні зміни, децентралізація, інституційно-правові засади.

¹ Лада Олександр Валерійович, кандидат історичних наук, кафедра права імені академіка УАН о.Івана Луцького, ЗВО Університет Короля Данила, <https://orcid.org/0000-0002-8253-0114>

Institutional and legal foundations of the transformation of socio-economic processes in territorial communities of Ukraine (1991–2024)

Annotation. The decentralization process in Ukraine, which began with the gaining of independence in 1991 and has been actively developing since 2014, is a key reform aimed at granting autonomy to territorial communities and determining the possibility of more effectively using resource potential for the implementation of their own projects and initiatives. The study focuses on the evolution of the institutional and legal foundations of the transformation of socio-economic processes in territorial communities of Ukraine in the period 1991-2024.

It was found that the institutional and legal mechanisms of the transformation of socio-economic processes in territorial communities in the period 1991-2024 underwent an evolution, which was primarily manifested in the improvement of the system of intergovernmental relations, increasing the level of financial independence of communities and adapting regulatory and legal instruments to modern challenges of regional development. The main directions of the impact of institutional and legal reforms on the socio-economic development of territorial communities, strengthening their financial autonomy and expanding the capabilities of local governments in terms of the formation and implementation of local development strategies are summarized.

The study proved that the effectiveness of the transformation of socio-economic processes directly depends on the level of institutional capacity of territorial communities, the stability of regulatory and legal support and the coherence of state and local policies. The features of the evolution of socio-economic regional systems in the context of decentralization are identified, and the specifics of the functioning of local governments in the context of transformation processes are also identified. It was established that the key problems of the development of territorial communities remain the fragmentation of strategic planning, insufficient efficiency of mechanisms for implementing state regional policy, low level of managerial capacity of individual communities and insufficient integration of institutional and legal development instruments, as well as the full-scale invasion of 2022, which negatively affected the economy of individual ATCs and the state as a whole. The conclusions substantiate the need to improve the institutional and legal framework for managing socio-economic processes in territorial communities of Ukraine, taking into account modern challenges and the needs of sustainable development.

Key words: regional policy, economy, budget, transformation changes, decentralization, institutional and legal framework.

Вступ

Формація територіальних громад є важливим елементом реформи децентралізації, що має на меті зміцнення системи місцевого самоврядування, покращення якості життя громадян, рівномірний розподіл ресурсів, збалансований розвиток інфраструктури та підтримку економічного розвитку. У зв'язку з цим, місцеве самоврядування не лише є важливим елементом системи влади, але й механізмом для сприяння активності громадян та забезпечення належного рівня життя в різних частин країни.

Науковий інтерес до проблематики трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах підсилюється дослідженнями інституційно-правових засад функціонування місцевого самоврядування, фінансовою спроможністю громад, механізмами їх економічного розвитку та впливу реформи децентралізації на систему державного управління. Зокрема, Т.М. Барановська [1] досліджує зміст державної політики розвитку територіальних громад, зосереджуючи увагу на необхідності формування ефективних механізмів місцевого розвитку та посилення ролі громад у реалізації державної регіональної політики. В. П. Мікловда, М. І. Пітюлич та С. В. Сембер [2] аналізують теоретичні підходи до формування механізмів економічної координації діяльності об'єднаних територіальних громад, підкреслюючи важливість фінансової самодостатності та ефективного управління ресурсами. У працях О. Ю. Бобровської та Я. В. Полянської [3] досліджується генеза економічних відносин у територіальних громадах як ресурсу їх розвитку, а також ролі локальних економічних процесів у формуванні соціально-економічної стійкості громад. М. Є. Гайдар [4] досліджує принципи місцевого самоврядування в аспекті об'єднання територіальних громад та обґрунтовує значення принципу субсидіарності у процесі реформування системи управління.

Важливе значення для дослідження мають нормативно-правові акти, які заклали основу реформи децентралізації, зокрема Концепція та Державна стратегія регіонального розвитку до 2020 року [5], Закони України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [6], «Про співробітництво територіальних громад» [7], а також законодавчі зміни щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг [9]. Конституція України [10] визначає фундаментальні засади місцевого самоврядування та гарантії його функціонування. Серед сучасних досліджень окрему увагу привертають праці, присвячені нормативно-правовому забезпеченню функціонування територіальних громад в умовах децентралізації. Зокрема, С. В. Хрущ аналізує переваги та проблеми децентралізаційних процесів, акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення правового регулювання діяльності територіальних громад [13]. І. Гримак досліджує теоретико-правові засади децентралізації та визначає її як ключовий чинник модернізації системи публічного управління в Україні [14].

Попри значну кількість наукових праць, недостатньо дослідженими залишаються питання комплексного аналізу інституційно-правових засад трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах України в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану та післявоєнного відновлення держави, що зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у зазначеному напрямі.

Результати

Соціально-економічні традиції в територіальних громадах України зазнали еволюційних трансформацій під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Цей процес розпочався у 1991 році та набув активного розвитку у 2014 році, з початком активної фази реформи децентралізації, спрямованої на створення ефективних, самостійних та відповідальних громад, здатних вирішувати свої питання та розвиватися без надмірної залежності від держави.

Згідно із законодавством, зокрема, Законом України «Про місцеве самоврядування», територіальні громади (далі – ТГ) в Україні – мешканці, що об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання мешканців кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр. Вони об'єднують населені пункти, сільські та міські території в єдині громадські утворення. Цей підхід сприяє формуванню здорової соціально-економічної бази, розвитку інфраструктури та забезпеченню сучасних послуг для мешканців.

Від 1991 р. роль територіальної громади в формуванні стратегічного соціально-економічного розвитку держави зростала, а успіх реформ залежав від стану справ в ТГ, тобто від ефективності соціально-економічної політики. Водночас, територіальні громади розвивались у конкурентному середовищі. У початковий період соціально-економічні традиції системи місцевого самоврядування, що функціонувала в Україні, не відповідали загальноприйнятому європейському рівню, закладеному в Європейській хартії місцевого самоврядування (1985) – кодифікації фундаментальних принципів, що є результатом історичного досвіду європейських держав та сформульовані, виходячи з надзвичайно широкого диверсифікаційного досвіду європейських країн [1; 2]. Зокрема, чинна система не відповідає принципу субсидіарності, який передбачає наділення найближчих до громадянина рівнів влади максимальними за цих умов повноваженнями.

Власне процес децентралізації у національному просторі, що розпочався у 2014 році, реалізувався у два етапи. Перший етап охоплює період з 2014 по 2018 рік. У квітні 2014 року уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної структури влади. Після цього був затверджений План дій для впровадження цієї Концепції, що став відправною точкою для початку реформи. Головним аргументом в Концепції було твердження, що сільські громади є невеликими осередками для надання належних публічних послуг. Тому вона передбачала їх об'єднання в більші адміністративно-територіальні одиниці - об'єднані територіальні громади. Однак через певні політичні обставини Верховна Рада (Парламент) України не змогла внести зміни щодо децентралізації. Тим часом був розроблений і набрав чинності основний пакет нових законів, пріоритетні законодавчі ініціативи [3; 4].

Постанова КМУ від 6 серпня 2014 року «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» [5] визначала, що метою децентралізації є відхід влади України від централізованої моделі управління, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади.

Безперечно, для того аби вирішити проблеми на рівні територіальних громад необхідно зосередити увагу громадян на розвитку їх територій, надавши для цього належну фінансову підтримку. З цією метою ухвалено два закони України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [6] та «Про співробітництво територіальних громад» [7]. Вказані нормативно-правові акти створили умови для запровадження 5-ти юридичних форм співпраці. Окрім того, Закон «Про добровільне об'єднання» став головним інструментом реформи децентралізації, заклавши вимоги щодо порядку ОТГ. Завдяки цьому нормативно-правовому акту було створено 159 нових об'єднань громад.

Зміни до Бюджетного та Податкового кодексів, внесені у грудні 2014 року – це ще один крок до продовження впровадження децентралізації влади. Загалом, впроваджені зміни спрямовувалися на розширення фінансових повноважень органів місцевого самоврядування, зміцнення матеріально-фінансової основи територіальних громад, також підвищення їх фінансовою самостійності. Як наслідок, місцеві бюджети отримали нові джерела доходів, що сприяло підвищенню ефективності управління на місцевому рівні та сформувало передумови для подальшого соціально-економічного розвитку громад.

Наприкінці 2015 року прийнято ще низку нормативно-правових актів щодо оптимізації розподілу повноважень в частині передачі від органу виконавчої влади до органів місцевого самоврядування. Це стало рушієм до функціональної та фінансової спроможності місцевого самоврядування. Так, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень із державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських

формувань» [8] встановлює спрощену систему реорганізації та державної реєстрації органів місцевого самоврядування як юридичних осіб публічного права усунення недоліків правового регулювання правонаступництва об'єднаних територіальних громад, їх рад, виконкомів тощо.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг» [9] встановлено наділення органів місцевого самоврядування додатковими повноваженнями щодо можливості створення ЦНАПів, можливості ведення реєстрів територіальних громад, надання відомостей із Державного земельного кадастру, реєстрації місця проживання тощо.

Другий етап децентралізації охоплює період з 2019 по 2021 рік. На цьому етапі уряд розпочав зміцнення місцевого самоврядування як пріоритетного, включаючи надання додаткових повноважень місцевим радам. Найперше передбачено внесення необхідних змін з метою реформування. Відповідно до Конституції [10], увага зосереджується на низці законодавчих актів, в тому числі прийняття нових законів, які регулюють принципи адміністративно-територіальної структури України, сферу послуг та контролінгу, а також місцевий референдум. Центральною ідеєю Концепції є децентралізація функціоналу влади, з розширенням меж повноважень територіальних громад. За принципом субсидіарності, до місцевого рівня передаються тільки ті повноваження, які місцева рада може ефективно здійснювати [11].

У окресленому контексті, реформа децентралізації відкрила для громад нові можливості щодо створення та укріплення соціально-економічної бази місцевого розвитку, засобами отримання ресурсів та фінансів. Новоутворення отримало свої власні та делеговані повноваження, орієнтовані на вирішення завдань місцевого розвитку. Економічна основа функціонування об'єднаних територіальних громад в Україні визначила наступні елементи:

- місцевий бюджет, - це фонд фінансових ресурсів та ефективний інструмент для виконання завдань та функцій місцевого рівня, зокрема, у сфері самоврядування, а доходи формуються через податкові та неподаткові надходження, а також доходи від операцій з капіталом;

- трансферти з державної бюджетної системи, тобто кошти, які компенсують та вирівнюють фінансові можливості місцевих бюджетів, включаючи дотації та субвенції з держбюджету;

- надходження від Державного фонду розвитку регіонів, - це фінансова підтримка у формі субвенцій для реалізації програм та проектів місцевого самоврядування, відповідно до планів соціально-економічного розвитку територій та створення необхідної інфраструктури;

- гранти від європейської спільноти.

Основним каталізатором для підсилення соціально-економічного потенціалу та зростання в об'єднаних територіальних громадах стали податкові надходження від бізнес-структур на території, активне залучення інвесторів, розвиток підприємництва, сільської кооперації, аграрного бізнесу та сприяння переробці сільгосппродукції у містах [12].

Іншими словами, економічна ініціатива її суб'єктів здобула прямий вплив на бюджетне забезпечення території.

Як слушно зауважує С. Хрущ, серед основних переваг децентралізації є прозорість та спрощення процесу прийняття рішень, покращення якості розгляду звернень громадян до органів влади, розвиток економіки, стратегічне планування та цілеспрямоване використання видатків бюджету на першочергові місцеві потреби. Основними недоліками децентралізації є: нерівномірність соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць, затримка реалізації державних

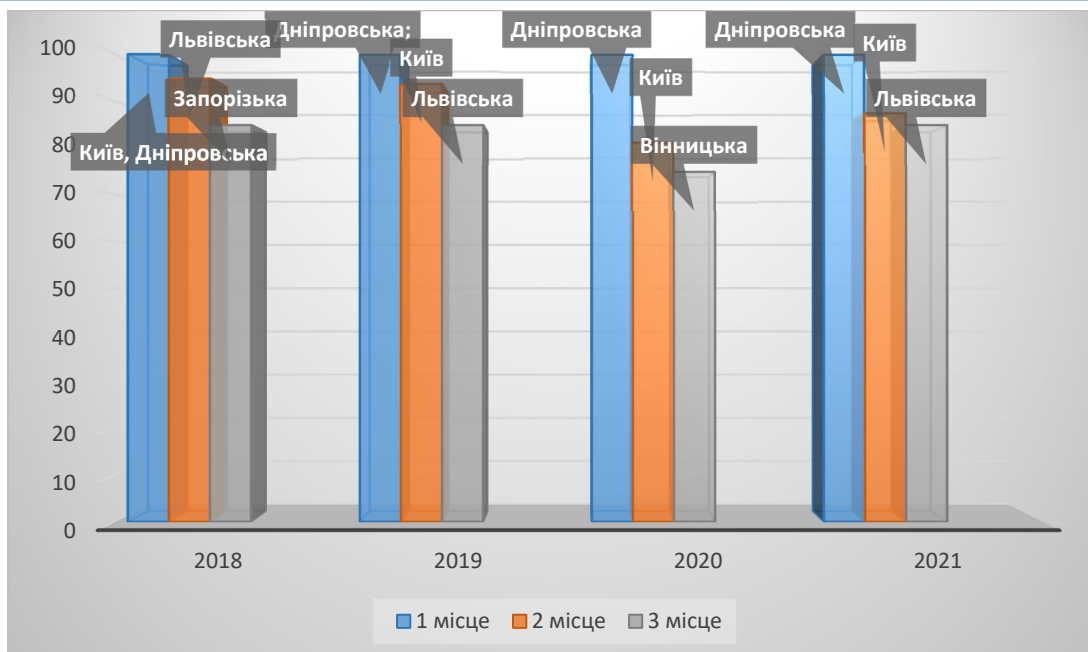
програм в процесі надання переваг місцевим політичним пріоритетам, неузгодженість делегованих повноважень та обов'язків із ресурсами для виконання державних функцій, тощо [13].

У червні 2020 року урядом ухвалено новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня, спрямованого на створення 1469 територіальних громад, який мав би охопити всю Україну. Вже в липні 2020 року ВРУ прийняла рішення про припинення існування 490 старих районів та формуванні 136 нових. Місцеві вибори у жовтні 2020 року заклали міцну основу для впровадження нових ініціатив у реформування місцевого самоврядування, тим самим сприяючи активізації реформ в різних галузях суспільного життя. Важливо наголосити, що реформа децентралізації насамперед вплинула на зростання фінансових потоків та фінансової спроможності громад і зміцнення їх загального потенціалу [14].

Повномасштабне російське вторгнення, яке розпочалося 24 лютого 2022 року стало дестабілізуючим чинником для децентралізації. Руйнування інфраструктури, виселення громадян, зменшення загальної кількості населення, руйнування підприємств негативно позначилося на розвитку територіальних громад. В рамках цього постає необхідність внесення змін до нормативно-правової бази в частині визначення засад адміністративно-територіального устрою України, регулювання служби в органах місцевого самоврядування, нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування, проведення місцевих референдумів тощо. Наразі ключовим етапом реформи децентралізації є розмежування повноважень між рівнями управління на засадах субсидіарності, яка дає можливість для громадян впливати на місцеву владу через участь в процесах ухвалення рішень. Заключним етапом в цьому процесі є завершення реформи та подальший розвиток децентралізації.

Сучасна Україна переживає інтенсивні суспільно-економічні трансформації, які суттєво впливають на її розвиток. Зміни в інституційних основах системи місцевого самоврядування, що відбулися останнім часом, ідентифікують нові перспективи для фінансового забезпечення місцевого економічного прогресу. На сучасному етапі децентралізаційні процеси, що почалися в Україні з 2014 року, наближаються до завершального етапу. За період з 2014 по 2020 роки була створена законодавча база для перетворень у територіальній структурі.

У 2022 р. «Центр спільних дій» провів аналітичну роботу щодо процесу децентралізації (рис.1) у концепті показників фінансової спроможності громад, що є репрезентативним індикатором соціально-економічного стану громад. Показники представлені за період від 2018 до 2021 року. Очевидно, що впровадження системи децентралізації істотно поліпшило фінансову незалежність об'єднаних територіальних громад, що свідчить про динаміку соціально-економічних традицій в унісон європейським засадам регіонального розвитку. Відповідно, в рамках свого дослідження, «Центр спільних дій» дійшов до висновку, що децентралізація в Україні призвела до істотних змін у соціально-економічній сфері, відображенням чого є покращення статистики фінансового забезпечення. Децентралізація відкрила нові можливості для місцевих органів влади у формуванні та розподілі бюджетних ресурсів, що позитивно впливає на економічний розвиток територій. Однією з ключових переваг нової системи стало покращення фінансової самостійності громад, що в свою чергу призвело до збільшення їхньої фінансової відповідальності, тому це посприяло раціональній та ефективній витраті бюджетних коштів, а також стимулювало розвиток місцевих ініціатив та проектів, які найкращим чином відповідають потребам місцевого населення. Додатково, відзначається поліпшення механізмів контролінгу використання бюджетних коштів на місцевому рівні, що призвело до зменшення корупційних ризиків та оптимізації управління фінансовими ресурсами.

Джерело: [15]

Адміністративно-територіальна реформа в Україні, яка включає децентралізацію, суттєво змінила фінансово-бюджетну спроможність місцевих громад. Перше, на що варто звернути увагу, це збільшення фінансових ресурсів на рівні територіальних громад. Завдяки перерозподілу податкових надходжень та інших доходів від центрального рівня до місцевих бюджетів, громади отримали більше можливостей для самостійного фінансування своїх потреб. Другий аспект стосується підвищення ефективності використання бюджетних коштів на місцевому рівні. Отримуючи більше фінансових ресурсів, громади отримали можливість краще враховувати місцеві потреби та розробляти ефективніші стратегії розвитку, своєю чергою це призвело до підвищення якості надання комунальних послуг та інфраструктурних проектів на рівні місцевих громад.

З іншого боку, важливим фактором є потреба в ефективному фінансовому управлінні на рівні місцевих органів. Збільшення фінансових ресурсів також створює відповідальність за їх раціональне та прозоре використання [11]. Місцеві органи влади повинні розвивати механізми контролю та відстеження витрат, а також впроваджувати інноваційні методи управління бюджетом для досягнення максимальної продуктивності.

Таким чином, еволюція соціально-економічних традицій в територіальних громадах України на тлі процесів активної децентралізації призвела до значного зміцнення фінансово-бюджетної спроможності місцевих громад. Зростання фінансових ресурсів надало можливість громадам не лише покривати свої потреби, але й вдосконалювати якість життя через розвиток інфраструктури та соціальних програм. Однак цей процес вимагає відповідального фінансового управління та ефективного впровадження стратегій розвитку для досягнення сталого і високого рівня життя на місцевому рівні.

Висновки

На основі проведеного дослідження встановлено, що трансформація соціально-економічних процесів у територіальних громадах України впродовж 1991-2024 років відбувалася під впливом комплексних інституційно-правових, економічних та суспільно-політичних чинників. Визначальним етапом еволюції системи місцевого самоврядування стала реформа децентралізації, активна фаза якої розпочалася у 2014 році. Загалом реформа спрямовувалася на формування спроможних, фінансово незалежних і самодостатніх територіальних громад.

З'ясовано, що впровадження нормативно-правових механізмів децентралізації, зокрема ухвалення законів щодо добровільного об'єднання та співробітництва територіальних громад, внесення змін до Бюджетного і Податкового кодексів України, а також розширення повноважень органів місцевого самоврядування, сприяло зміцненню фінансово-бюджетної спроможності громад та розширенню їх можливостей у сфері стратегічного управління місцевим розвитком. Окрім того, передача частини фінансових ресурсів і владних повноважень на місцевий рівень позитивно вплинула на розвиток інфраструктури, покращення якості адміністративних послуг, активізацію підприємницької діяльності та підвищення рівня соціально-економічної самостійності громад.

Загалом, процес децентралізації став важливим інструментом адаптації національної системи місцевого самоврядування до європейських принципів субсидіарності та ефективного управління. Однак, в процесі дослідження встановлено, що розвиток територіальних громад супроводжується низкою проблем, серед яких нерівномірність соціально-економічного розвитку, недостатній рівень управлінської спроможності окремих громад, потреба у вдосконаленні механізмів контролю за використанням бюджетних ресурсів та необхідність подальшого оновлення нормативно-правової бази у сфері місцевого самоврядування.

Доведено, що повномасштабне російське вторгнення у 2022 році стало вагомим дестабілізуючим фактором для функціонування територіальних громад, зумовивши руйнування інфраструктури, скорочення економічного потенціалу та зростання навантаження на систему місцевого управління. Попри це, сформовані внаслідок децентралізації механізми фінансової автономії та місцевої ініціативності дозволили громадам забезпечити відносну стійкість та адаптивність в умовах воєнного стану.

Отже, інституційно-правові засади трансформації соціально-економічних процесів у територіальних громадах України стали фундаментом модернізації системи місцевого самоврядування, формування фінансово спроможних громад та підвищення ефективності місцевого розвитку. Подальше вдосконалення державної регіональної політики, посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування та адаптація законодавства до сучасних викликів залишаються необхідними умовами забезпечення сталого соціально-економічного розвитку територіальних громад України. Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному аналізі впливу воєнного стану та повоєнного відновлення на інституційно-правову й соціально-економічну трансформацію територіальних громад України в умовах європейської інтеграції.

Список використаних джерел

1. Барановська Т. М. (2016). Державна політика розвитку територіальних громад: зміст і основні підходи. *Інвестиції: практика та досвід*. № 16. С. 71-74.
2. Мікловда В. П., Пітюлич М. І., Сембер С. В. (2018). Теоретичні підходи до формування механізму економічної координації діяльності об'єднаних територіальних громад. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Вип. 5. С. 59-63.
3. Бобровська О. Ю., Полянська Я. В. (2018). Генеза економічних відносин у територіальних громадах як ресурс їх розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 3. С. 107-115.
4. Гайдар М. Є. (2019). Принципи місцевого самоврядування в аспекті процесу об'єднання територіальних громад в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 4 (29). Том 2. С. 8-13.

5. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серп. 2014 р. No 385. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247566248>
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII (із змінами). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
7. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 черв. 2014 р. No 1508-VII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
8. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень із державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг: Закон України від 10 груд. 2015 р. No 888-VIII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-19>
10. Neubert D., Lauth H. (2022). Local Self-Governance and Varieties of Statehood: Tensions and Cooperation (Contributions to Political Science). Springer. 358 p.
11. Гаруст Ю. В. (2014). Поняття та ознаки гарантій забезпечення прав громадян у податковій сфері. Форум права. № 2. С. 76–80.
12. Хрущ С.В. Нормативно-правове забезпечення функціонування інституту територіальних громад в умовах децентралізації влади в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, (4(6), 176-185. 2019. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4\(6\)-176-185](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4(6)-176-185)
13. Гримак, І. (2023). ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*, (4), 41–51. <https://doi.org/10.31470/2786-6246-2023-4-41-51>
14. Рейтинг фінансової спроможності територіальних громад обласних центрів. (2022). Центр спільних дій. <https://centreua.org/mistsevi-byudzhety/finansova-spromozhnist-oblasnyh-tsentriv-ukrayiny/>